

ENGAGE - USING CONTACT INTERVENTIONS TO PROMOTE ENGAGEMENT AND MOBILISATION FOR SOCIAL CHANGE

Analýza príkladov dobrej praxe: zmierňovanie protirómskeho rasizmu a mobilizácia Rómov a Nerómov pre sociálnu zmenu prostredníctvom intervencií založených na medziskupinovom kontakte

Národná správa vybraných príkladov dobrej praxe (WP2)

Hargašová¹, L., Belán¹, D., Popper¹, M.

¹Ústav výskumu sociálnej komunikácie SAV

Hlavné zistenia

- Správa na základe postupov kvalitatívnej metodológie opisuje dva vybrané príklady dobrej praxe, ktoré majú potenciál dosiahnuť sociálnu zmenu v prospech rómskej minority zo slovenského prostredia - intervenciu Mladí rómski lídri od organizácie Divé Maky a intervenciu Živé knižnice od organizácie Eduma.
- Potenciál pre zvýšenie kolektívnej akcie majority v prospech rómskej minority a pre pozitívne zmeny v oblasti zlepšenia medziskupinových vzťahov majority a minority majú: aktivity zamerané na zmocňovanie členov a členiek minority a podporovanie ich aktérstva; práca s rómskou identitou; angažovanie Rómov a Rómok v aktívnej a kontra-stereotypnej pozícii v kontakte s majoritou; intervencie, ktoré zvyšujú uvedomenie si štrukturálnych nerovností tak u majoritnej spoločnosti, ako aj u príslušníkov a príslušníčok rómskej minority; dôraz na dlhodobé alebo opakované intervencie na rozdiel od krátkodobých a jednorazových aktivít; a realizáciu viacerých podporných aktivít.
- V slovenskom prostredí, kde je protirómsky rasizmus normatívne akceptovaný, je dôležité kombinovať metódy zamerané na akceptáciu Rómov a Rómok členmi väčšinovej spoločnosti, ako aj posilňovať postavenie rómskej menšiny.

Ako citovať správu: Hargašová, L., Belán, D., Popper, M. (2021). *Analýza príkladov dobrej praxe: zmierňovanie protirómskeho rasizmu a mobilizácia Rómov a Nerómov pre sociálnu zmenu prostredníctvom intervencií založených na medziskupinovom kontakte*. Dostupné na: <https://polrom.eu/engage/XXXX>

Úvod a ciele

Napriek veľkému pokroku vyplývajúcemu z desaťročí vedeckého výskumu vo vývoji účinných metód na zmiernenie predsudkov voči Rómom a Rómkam a napriek politikám a mandátom EÚ, ktoré podporujú začleňovanie rómskych občanov a občianok, môžeme konštatovať, že nenastala výrazná zmena v sociálno-štruktúrnom postavení rómskej populácie v Európe, ani v miere informovanosti a mobilizácie európskych občanov (Rómov aj Nerómov) na podporu ochrany práv Rómov a Róмок.

Sme medzinárodný tím sociálnych psychológov, sociológov a odborníkov v oblasti intervencií z troch európskych krajín (Maďarsko, Slovensko, Španielsko), ktorých cieľom je prispieť k zmene postavenia Rómov a Róмок v Európe. Chceme prispieť k tomu, aby sa rôzni zainteresovaní aktéri mohli úspešne vysporiadať s protirómskym rasizmom, ako aj pochopiť a podporiť faktory, ktoré sa podieľajú na zvyšovaní povedomia a mobilizácie Rómov a Nerómov ako spojencov pre dosiahnutie sociálnej zmeny v prospech rovnosti majority a minority. Tento záväzok je založený na obavách z rastúcej diskriminácie, nenávistných prejavov proti, a segregácie Rómov a Róмок v celej Európe v rôznych kontextoch (vzdelanie, kultúra, práca alebo bývanie) a/alebo ľahostajnosti voči situácii rómskej minority medzi príslušníkmi majority. Všetky tieto problémy bránia úsiliu o sociálne začlenenie a rovnosť.

Projekt **ENGAGE** sa snaží pochopiť, aké faktory prispievajú k nedostatočnej spoločenskej a politickej participácii Rómov a Nerómov na presadzovaní sociálno-ekonomickej rovnosti. Ďalším cieľom projektu je preskúmať pozitívne a negatívne dôsledky, ktoré môžu vyplývať z kontaktu medzi Rómami a Nerómami. Hlavným cieľom je objasniť, aké intervenčné stratégie môžu efektívne zlepšiť existujúce medziskupinové vzťahy a znížiť sociálnu nerovnosť.

Existujú rozsiahle sociálno-psychologické dôkazy, že pozitívny medziskupinový kontakt zlepšuje medziskupinové postoje (Pettigrew & Tropp, 2006). Ukázalo sa, že skúsenosti s kontaktom (priamym alebo nepriamym) s príslušníkmi znevýhodnených skupín súvisia s menšími predsudkami a negatívnymi emóciami voči príslušníkom týchto skupín, a v niektorých prípadoch aj s väčšou podporou egalitárskych politík (napr. Pettigrew et al., 2011). Tieto kontaktné skúsenosti môžu byť priame, v interakcii tvárou v tvár, alebo nepriame, bez potreby osobného kontaktu, prostredníctvom sprostredkovaného kontaktu.

Nedávny výskum ukazuje, že hoci pozitívny kontakt môže zlepšiť medziskupinové postoje, môže tiež znížiť odhodlanie a mobilizáciu znevýhodnených skupín na ochranu svojich práv (Becker et al., 2013; Hässler et al., 2020; Wright & Lubensky, 2009), preto je dôležité skúmať, aké účinky majú kontaktné intervencie aj na príslušníkov znevýhodnených skupín.

Väčšina intervencií a programov na zmiernenie predsudkov voči rómskej minorite na Slovensku sa zameriava výlučne na majoritnú spoločnosť a príslušníci minoritných skupín v nich len málokedy vystupujú ako rovnocenní aktéri (Hargašová et al., 2019). Mnohé iniciatívy na začlenenie Rómov a Róмок nie sú založené na spoľahlivých dôkazoch o účinnosti alebo psychologických či sociálnych

mechanizmov, ktoré sa podieľajú na zmene postojov alebo správania (Kende et al., 2020b). Výsledky reprezentatívneho prieskumu v piatich európskych krajinách vrátane Slovenska poukazujú na to, že najčastejším postojom majority voči rómskej minorite bola ľahostajnosť (a nie nenávisť alebo akceptácia), čo sa prejavovalo v nízkej miere ochoty zapájať sa do aktivít v prospech či proti Rómom (Kende et al., 2020a). To poukazuje na potrebu hľadať nielen cesty zmierňovania medziskupinového napätia, ale aj spôsoby, ako prelomiť ľahostajnosť a podporiť kolektívnu akciu v prospech znevýhodnených skupín. Sociálna psychológia môže ponúknuť odpovede na to, čo funguje, prečo, pre koho a v akom kontexte.

Hlavným **CIEĽOM** predkladanej analýzy je prezentácia a popis rôznych intervencií na zmierňovanie protirómskeho rasizmu a na mobilizáciu pozitívnej sociálnej zmeny na Slovensku s odôvodnením, prečo danú aktivitu považujeme za príklad dobrej praxe pri:

1. Riešení problému protirómskeho rasizmu a ľahostajnosti nerómskej majority voči Rómom a Rómkam.
2. Rozvíjaní zmocňovania Rómov a Rómkov, ich identity a politickej participácie.
3. Zvyšovaní povedomia o sociálnej nerovnosti alebo mobilizácii majority ako spojencov pri dosahovaní sociálnej zmeny.

Metóda

Príklady dobrej praxe nie je možné vždy identifikovať na základe skúmania ich priameho vplyvu prostredníctvom vedeckého výskumu, ale skôr pomocou kombinácie rôznych foriem hodnotenia. Pre túto analýzu sme použili nasledovnú metodiku analýzy dát:

- Identifikovali sme psychologické procesy, na ktoré je intervencia zameraná a prepojili ich s teoretickými základmi a zodpovedajúcimi experimentálnymi výsledkami existujúcimi v literatúre.
- Vykonali sme kvalitatívne hodnotenie intervencií z pohľadu hlavných zainteresovaných aktérov. Za týmto účelom sme uskutočnili rozhovory s odborníkmi a odborníčkami zodpovednými za implementáciu vybraných príkladov dobrej praxe, s účastníkmi a účastníčkami týchto intervencií (so zachytením perspektívy rómskych účastníkov a účastníčok, pokiaľ boli súčasťou cieľovej populácie).
- Na základe toho sme kriticky posúdili, či metodika použitá v intervencii je vhodná na zníženie protirómskeho rasizmu a na podporu posilnenia postavenia Rómov a Rómkov a ich participácie pri dosahovaní sociálnej zmeny.

Za účelom identifikácie príkladov dobrej praxe, tím výskumníkov a odborníkov pracoval koordinovaným spôsobom podľa týchto pokynov:

1. Vyhľadávanie prostredníctvom formálnych kanálov, ako sú napríklad webové stránky, verejné správy o intervenčných aktivitách a hlavná dostupná dokumentácia subjektov, ktoré na Slovensku pracujú na presadzovaní rovnosti Rómov a Rómok.
2. Stanovenie **KRITÉRIÍ** pre výber príkladov dobrej praxe:

- Sú založené na kontakte (priamom alebo nepriamom) medzi Rómami a Nerómami.
- Ich cieľom je zmierniť negatívne postoje voči Rómom a Rómkam.
- Podporujú sociálnu rovnosť rómskej populácie prostredníctvom stratégií, ktoré podporujú kultúrne uznanie, posilnenie identity, uvedomenie si existujúcich štrukturálnych nerovností, sociálnu a politickú participáciu Rómov a Rómok alebo pro-rómsky sociálny aktivizmus.

3. Pre-selekcia spomedzi piatich až desiatich príkladov dobrej praxe založených na medziskupinovom kontakte Rómov a Nerómov v každej krajine.
4. Diskusia a výber dvoch-troch príkladov dobrej praxe v každej krajine, ktoré najlepšie odrážajú vopred stanovené kritériá.
5. Uskutočnenie a analýza rozhovorov s aktérmi zapojenými do aktivít (minimálne 1 odborník/čka a 1 účastník/čka z každého príkladu dobrej praxe).
6. Hĺbková analýza a opis vybraných príkladov dobrej praxe podporený predchádzajúcimi teoretickými a experimentálnymi znalosťami.

Dáta a analýza

Uvedeným postupom sme najskôr identifikovali zhruba 10 intervencií považovaných za dobrú prax v oblasti zmierňovania predsudkov či zmocňovania rómskej minority realizovaných na Slovensku. Z nich sme následne vybrali iba tie, ktoré splnili všetky kritériá stanovené v bode 2 (vyššie, časť Metóda). Takéto intervencie boli zrealizované dvoma organizáciami - OZ Divé Maky (program **Mladí rómski lídri**) a OZ Eduma (metóda **Živé knižnice**). Okrem hlavnej skúmanej intervencie sa obe organizácie vyznačovali tým, že realizovali aj ďalšie podporné aktivity, ktoré z hľadiska celkového dopadu na medziskupinové vzťahy vytvárali potenciál synergického efektu. Z tohto dôvodu sme organizácie analyzovali spôsobom prípadovej štúdie zameranej na vybranú intervenciu.

Základný súbor dát tvorili pološtrukturované rozhovory uskutočnené s aktérmi zapojenými v intervenciách vybraných organizácií - zástupcami a zástupkyňami organizácie, realizátormi a

realizátorkami intervencií, ako aj ich účastníkmi a účastníčkami. Okrem toho sme pracovali aj s informáciami z webových stránok organizácií (ako napr. výročné správy, záverečné správy projektu). Pološtrukturované rozhovory sme doslovne prepísali a analyzovali reflexívnou tematickou analýzou (Braun & Clarke, 2020), pričom sme sa zamerali na kódovanie a preskúmanie mechanizmov, ktoré podľa participantov a participantiek predstavujú charakteristiky dobrej praxe v oblasti zlepšovania medziskupinových vzťahov a mobilizácie ku sociálnej zmene (napr. zmocňovanie, zmierňovanie predsudkov, identita, sociálna zmena, normatívny kontext).

Tabuľka: Prehľad uskutočnených pološtrukturovaných rozhovorov

Participant/ka	Organizácia
Zástupkyňa organizácie	Divé Maky
Zástupkyňa organizácie - vedúca projektu Mladí rómski lídri	Divé Maky
Účastníčka programu Mladí rómski lídri	Divé Maky
Účastník programu Mladí rómski lídri	Divé Maky
Učiteľka programu Teach for Slovakia - v škole, kde sa realizoval workshop Mladých rómskych lídrov	Divé Maky
Zástupkyňa neziskovej organizácie	Eduma
Zástupkyňa neziskovej organizácie	Eduma
Učiteľ - účastník programu Vnímavá škola	Eduma

Výsledky

Divé maky – Mladí rómski lídri

Organizácia Divé Maky vznikla s cieľom zmeniť spoločenské predsudky voči rómskej minorite a zároveň pomôcť rómskej komunite prostredníctvom dlhodobej podpory talentovaných detí v oblasti rozvoja ich kompetencií a vzdelávania, a prostredníctvom zvyšovania povedomia o rómskej problematike, stereotypoch a predsudkoch u majority. Individuálny program podpory pre talentované deti mal za cieľ vytvoriť podmienky pre vymanenie sa zo sociálnej exklúzie. Študenti a študentky, ktorí ho absolvovali, neskôr prišli s iniciatívou odovzdávať a rozvíjať túto podporu ďalej. Projekt "Mladí rómski lídri" tak vznikol zdola, bol vyjadrením potreby mladých Rómov a Rómok aktívne sa zapájať do diania vo svojej komunite: „... *proste od nich vyšla taká iniciatíva, že oni sú veľmi vďační za tú pomoc, ktorú majú od nás, a že oni by veľmi radi pomáhali ďalej svojim komunitám a vlastne robili nejaké aktivity, ktoré by mohli byť prospešné pre ich komunity, že by chceli robiť niečo viac...*“ (zástupkyňa organizácie Divé Maky). Podobne svoje aktérstvo komentuje účastníčka programu: „*my z Divých Makov, deti, sme chceli ako keby sa nejako odvdáčiť tejto organizácii (...) a nakoniec sme prišli na to, že by sme chceli motivovať mladých Rómov k štúdiu ... aby si išli za svojím snom a aby sa nevzdávali.*“ (Interview, účastníčka Divé Maky).

Celkovým cieľom projektu bolo **rozvíjať kompetencie mladých lídrov** (a lídrov pre mládež), ktorí mali byť následne zapojení do rôznych činností tak, aby **aktivizovali mládež v pozícií ohrozenia** prostredníctvom leadershipu (vedenia) a rozvíjania zručností. Projekt Mladí rómski lídri zahŕňal viaceré aktivity: 1) uskutočnenie série tréningov zameraných na podporu mladých lídrov tak, aby boli schopní obhajovať záujmy Rómov a inak znevýhodnených skupín na lokálnej, národnej a regionálnej úrovni; 2) Mladí rómski lídri realizovali workshopy so študentmi základných škôl, ktorých cieľom bolo nastoliť interkultúrny dialóg, redukovať stereotypy o Rómoch (že sú nevzdelaní, resp. nevzdelateľní; že ich nadanie spočíva len v umeleckom talente a pod.) a povzbudiť mladých ľudí zo znevýhodneného prostredia, aby plánovali svoju vzdelávaciu a kariérnu cestu; 3) stretnutia so zástupcami zo vzdelávacej, politickej a spoločenskej sféry za účelom zvyšovania povedomia o rómskej minorite (a ich znevýhodnení v oblasti vzdelávania) a s cieľom obhajovať práva minorít.

Zmocňovanie mladých Rómov a Rómok

Mladí rómski lídri pod odborným vedením počas víkendov absolvovali líderské tréningy. Tie boli zamerané na rozvoj komunikačných, líderských, advokačných a aktivizačných zručností. Úlohou projektu bolo aktivizovať mladých, a tým zlepšiť inklúziu rómskej mládeže v spoločnosti (Mladí rómski lídri - Divé maky, o.z.). Na víkendových stretnutiach sa mladí lídri učili, ako otvárať tému a diskutovať o potrebách a záujmoch rómskych detí a mládeže na Slovensku. „... *ten celý projekt bol o tom, že... že my ako mladí ľudia by sme dostali vlastne nejaké nástroje na to, aby sme sa ďalej občiansky angažovali.*“ (účastník programu Divé Maky).

Organizácia budovala kompetencie mladých lídrov, a tým ich **zmocňovala** (napr. v zmysle presadzovania svojich práv, či zvyšovania dôvery vo vlastné schopnosti, angl. empowerment), čo je nástrojom pre budovanie komunit (Zimmerman, 2000). Tréningy mali potenciál u ich absolventov prispieť k presvedčeniu o vlastnej schopnosti ovplyvňovať rozhodnutia (interpersonálna zložka zmocňovania), k porozumeniu spoločensko-politickému prostrediu (interakčná zložka) a k úsiliu ovplyvniť svoju komunitu i širšie prostredie (behaviorálna zložka) (Zimmerman, 2000).

Rozvíjanie identity a aktérstva

Zástupkyňa organizácie Divé Maky si všimla, že mladým Rómom a Rómkam chýba pocit, že sú ozajstnou súčasťou spoločnosti - ako majoritnej, tak súčasťou svojej minoritnej komunity. Pocity spolupatričnosti s ostatnými na tréningu, spoznávanie a rozvíjanie rómskej identity dodali účastníkom a účastníčkam programu odvalu byť autentickí a inšpirovali ich k budovaniu svojej komunity. *„...som chodil medzi dvoma svetmi, ale tváril som sa, že nepoznám ani jeden. A nezapadám tam ani do jedného. A... a tam vlastne, keď prišli tie Divé Maky, tak mi ukázali, že vlastne môžem byť tým Romákom, sám sebou a nechať si svoje akože kultúrne veci a byť autentický a prejavovať sa tak, ako sa prejavujem, hej? A byť medzitým... občiansky angažovaný“* (účastník programu Divé Maky). Hoci je skupinová identita základom pre kolektívnu akciu minorít (van Zomeren et al., 2008), silná identifikácia so znevýhodnenou a navyše stigmatizovanou skupinou môže práve naopak brzdiť angažovanosť u príslušníkov minoritných skupín (McNamara et al., 2013), a v niektorých prípadoch viesť aj k dištancovaniu samého seba od stigmatizovanej identity alebo auto-stereotypizovaniu (Giroud et al., 2021). Pocity spolupatričnosti, a budovanie vlastnej komunity či vzťahov na druhej strane môžu byť dôležitým zdrojom pre **posilnenie pozitívnej sociálnej identity**, a tým aj pre zmocňovanie a zvyšovanie aktérstva (Belán et al., 2021).

Pozitívne vzory a kontra-stereotypné zobrazovanie Rómkov a Rómok

Mladá líderka mala vďaka programu možnosť stretnúť pozitívne vzory zo svojej komunity, sami neskôr počas workshopov na školách pôsobili pre deti ako inšpirácia k vzdelávaniu: *„...taký vzor tých lektorov, ktorí nás vyučovali, že, napríklad Barbora Botošová, bratia Sivákovci, oni boli, vlastne sú perfektní muzikanti(...), a tak isto aj vyštudovaní, takže som mala taký vzor v nich“*, *„...a taký druhý cieľ, aby tie rómske deti videli také pozitívne vzory a, aby... aby ich [to] viedlo k tomu štúdiu, aby chceli študovať a aby mali takú motiváciu“* (účastníčka programu Divé Maky). K cieľom programu druhý účastník dodal: *“A tak isto to malo byť...taký...na lámanie tých predsudkov voči tým [rómskym] študentom, aby teda...pokiaľ...nemali na nich dobrý názor, aby videli, že (...), pokiaľ majú aj nejakú tú podporu zvonka, dokážu byť úspešní a dokážu na sebe makať a snažiť sa.“* (účastník programu Divé Maky). Po absolvovaní prípravy na tréningoch Mladí rómski lídri realizovali na základných školách workshopy, kde cieľom bolo mapovať vzťahy rómskych a nerómskych žiakov a žiačok, iniciovať diskusiu o znevýhodnení minority. Mladí rómski lídri počas workshopov na základných školách viedli so žiactvom diskusie na témy stereotypov a diskriminácie a svojim príkladom cielene **narúšali stereotypnú predstavu, že ľudia z rómskej menšiny sú nevzdelaní**, nevzdelateľní, či bez aspirácií vzdelávať sa. S deťmi tiež diskutovali o tom, ako

premýšľať o svojej kariére a o možnostiach ďalšieho vzdelávania. Mladí rómski lídri následne osobne podporovali formou koučingu niekoľkých detí z týchto workshopov. Niektorí z mladých rómskych lídrov sa stali poradcami a poradkyňami pre nerómske rodiny, ktoré si adoptovali rómske dieťa v programe Dobrovoľní poradcovia (realizovaný Eduma, o.z.). Poukazovanie na pozitívne vzory je kľúčové pre budovanie pozitívnej identity príslušníkov a príslušníčok stigmatizovaných skupín, a taktiež pre zmierňovanie predsudkov majoritnej spoločnosti voči tejto skupine (Burns et al., 2017; Gonzalez et al., 2021).

Mladí rómski lídri obhajovali svoje práva a zvyšovali povedomie o (nielen) vzdelávacích právach Rómov pri rôznych príležitostiach na lokálnej, národnej aj európskej úrovni. Na stretnutiach so zástupcami z decíznej sféry predostreli svoje návrhy riešení. O prekážkach, ktorým Rómovia a Rómky pri vzdelávaní čelia, diskutovali so štátnym tajomníkom Ministerstva školstva, vedy výskumu a športu SR. Stretli sa s politikom európskeho parlamentu rómskeho pôvodu, so splnomocnencom vlády SR pre rómske komunity a zástupcami Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny SR. Snahou organizácie bolo: *„...že ich vyškolím, a že potom vlastne môžu nejaké tie podnety, ktoré získajú <aj zo škôl> posúvať ďalej dôležitým dospelým, ktorí môžu niečo v tom smere robiť...“* (zástupkyňa organizácie Divé Maky). Za veľmi dôležitú skúsenosť považujú zástupkyne organizácie návštevu Štrasburgu, kde mali Mladí rómski lídri možnosť navštíviť aj centrá politického diania, a to Európsky parlament, Radu Európy a Centrum mládeže. *„...v podstate sa stretli s naozaj dôležitými dospelými a na úrovni tých európskych politik. A taktiež boli v nejakých mládežníckych organizáciách, ktoré... ktoré v podstate pracujú s advokáciou.“* (Interview, zástupkyňa organizácie Divé Maky).

S projektom Mladí rómski lídri bola spojená aj mediálna kampaň („Nič nerozplače nácka tak, ako úspešný Róm“) a účasť mladých rómskych lídrov v relácii „Pod lampou“, kde poukázali na potrebu posilnenia novej generácie mladých a vzdelaných Rómov a Rómok (Záverečná správa, 2016). Program prostredníctvom priameho kontaktu počas workshopov na základných školách zapájala žiačky a žiakov z majority aj minority. Mladí lídri boli vďaka tréningu zmocňovaní, naďalej podporovaní v osobnom aktérstve a advokačnej činnosti na viacerých úrovniach - lokálnej, národnej a európskej. Mediálna aktivita v podobe kampane, diskusií a ďalších výstupov využívala nepriamy kontakt na prezentáciu kontra-stereotypných príkladov o Rómoch.

Eduma – Živá knižnica a Dobrovoľní poradcovia

Organizácia Eduma (od emócií k poznaniu) vznikla v roku 2015 ako odpoveď na “prehlbujúce sa sociálne vylúčenie mladých ľudí na okraji spoločnosti” (Naša história - EDUMA). Organizáciu Eduma spoluzakladala a roky viedla sociálna pedagogička rómskeho pôvodu Janette Motlová, ktorá má dlhoročné skúsenosti v práci s mládežou, zvlášť s ľuďmi z etnických minorít a zo znevýhodnených skupín obyvateľstva. Cieľom občianskeho združenia je **prostredníctvom zážitkového vzdelávania posilniť rôzne sociálne prostredia v ich schopnosti úspešne začleňovať minority**, resp. ohrozené skupiny spoločnosti. Ich ťažiskovými metódami sú storytelling (práca s príbehmi), učenie cez emócie a zážitky (Home - EDUMA).

Metóda Živých knižníc

Eduma využíva metódu Živých knižníc (angl. Living Library, alebo aj Human Library), kde je buď počas osobného stretnutia alebo prostredníctvom videa prerozprávajú autentický príbeh ľuďmi, ktorí v spoločnosti prekonalí prekážky súvisiace s predsudkami alebo diskrimináciou. *“Od príbehu individuálneho ideme na všeobecné informácie a z tých všeobecných sa zasa vraciame k tým individuálnym. (...) ten návrat toho, že by rozumeli, že...že ten jednotlivý príbeh znamená, že takýchto príbehov je veľa. (...) A vlastne vrátiť sa k tej motivácii, že prečo to začína odo mňa, že ak ja môžem zmeniť jedného človeka alebo život jedného človeka, akým spôsobom vlastne mením aj to prostredie okolo neho.”* (zástupkyňa organizácie Eduma) Počas tréningov sa využíva metóda zaujatia perspektívy druhého, ktorá účastníkov vedie k tomu, aby sa vcítili do kože príslušníkov inej skupiny (viac v *“Identifikácia metód založených na dôkazoch, ktoré umožnia efektívne bojovať proti diskriminácii Rómov v meniacej sa politickej klíme v Európe”*, 2021). Na prerozprávanie príbehu priamo nadväzuje diskusia s účastníkmi a ďalšie aktivity, ktoré **podporujú vcítenie sa do situácie menšiny**, respektíve zraniteľnej skupiny a **premýšľanie nad dôsledkami činov majority**. Rómovia sú jednou z viacerých zraniteľných skupín tematizovaných v aktivite. Metóda Živých knižníc účastníkov a účastníčky priamo vyzýva k premýšľaniu nad (kolektívnou) akciou, ktorá by zmierňovala situáciu znevýhodnených (resp. slovníkom metódy - zraniteľných) skupín. Metóda tak kognitívnu, aj emocionálnou cestou poukazuje na sociálne nerovnosti minorít a na možnosti ako ich adresovať. Výhodou metódy je aj jej dostupnosť - je v ponuke aj online materiál pre školy spolu s metodikou.

Pôsobenie aj mimo školského prostredia

Tréning s použitím Živej knižnice a pridružených aktivít Eduma ponúka aj firmám a zamestnávateľom. Intervencie na zmierňovanie predsudkov voči Rómom a Rómkam, ktoré zároveň podnecujú účastníkov k premýšľaniu nad spôsobmi, ako situáciu zlepšiť, sa tak dostávajú aj mimo školské prostredie - k rôznym skupinám zamestnancov - a zasahujú majoritu v jej rôznorodosti. *“A pre mňa ešte úplne veľká vec je, že urobili sme školenia v Telekom (..) pre ľudí, ktorí prichádzajú do styku so zákazníkmi a vidím, ako sa tí ľudia menia po vzdelávaní. Že oni vlastne majú 2 dni vzdelávačiek a potom majú mentoring a tí ľudia sa začali scitlivovať sami. (...) tí ľudia idú v tej rovine, že prestanú sa báť Rómov, začnú sa inak pozeráť na migrantov a začnú byť veľmi všímaví, vlastne okolo seba.”* (zástupkyňa organizácie Eduma). Eduma nevidela zmysel v krátko trvajúcej prednáške pre vybraných zamestnancov, podmienkou pre realizáciu tréningu či už pre školy alebo pre firmy bola účasť na dlhšom školení s následnou prácou na zadaní spolu s mentoringom. Zo spätných väzieb od firiem sa dozvedeli, že **kolektívy sa po tréningu začali správať viac pro-inkluzívne** a dokonca sami zamestnanci identifikovali prvky firemných procesov, ktoré navrhovali zmeniť. V slovenskom prostredí, kde sa väčšina intervencií na zlepšovanie medziskupinových vzťahov realizuje práve v školskom prostredí (Hargašová et al., 2019), je aktivita zacielená na firmy a kolektívy zamestnancov pozitívnym posunom, s potenciálom dopadu na väčšiu časť spoločnosti.

Motivovanie cieľovej skupiny ku spoločenskej zmene

*"Takže tá filozofia naša je, že nejdeme robiť so zraniteľnými skupinami, aby sme u nich posilnili nejaké schopnosti, ale naopak posilňujeme schopnosti potenciálnych alebo súčasných prostredí <v majorite>, aby keď sa tam ten človek objavil, tak aby oni vedeli, ako mu môžu vytvárať príležitosti <pre minoritu>." (zástupkyňa organizácie Eduma). Inštitúcie, ktoré úspešne absolvujú tréning (napr. 4V akadémia¹), obdržia certifikát Vnímavej školy, Vnímanej firmy, či Vnímavej komunity (Vnímavá komunita - EDUMA). Škola a jednotlivé triedy vypracúvajú projekt a sú následne hodnotené vzhľadom na splnenie vopred stanovených inkluzívnych hodnôt. Organizácia si uvedomuje, že zapojenie jednotlivcov nemusí stačiť pre dostatočnú pozitívnu zmenu majoritného prostredia, a preto sa usiluje zapájať celé školské kolektívy, celé školy s ich zamestnancami, žiactvom, a prípadne aj širšou komunitou (podobne pri firmách sú zapájané celé kolektívy). "Postupne sme sa dostali k tomu, že nám začalo fungovať to, že keď už ideme na školu, tak má to byť také, že všetci učitelia a hlavne, keď sa to týkalo tém rómskych detí, tak všetci učitelia. A musia dať riaditeľské voľno. (...) A zrazu sa tá klíma v tej škole veľkým, akože naozaj začala meniť." (zástupkyňa organizácie Eduma). Zacielením na celé kolektívy sa posilňuje vnímanie zraniteľnosti a **potreba zmeny správania voči minoritám u celých skupín a nielen u zopár jednotlivcov**, ktorí by inak (prinajlepšom) pôsobili vo svojom prostredí ako výnimky. "A staviame na tom, že každý jeden človek, bez ohľadu na to, kde je, odkiaľ pochádza, z akého je prostredia, má dve základné emócie, ktoré potrebuje uspokojiť. Jedna je zvedavosť a druhá potreba pomáhať. Byť pre niekoho prospešný, užitočný." (zástupkyňa organizácie Eduma).*

Zmocňovanie Rómov

Participácia Rómov a Rómok na intervenciách v OZ Eduma je aktívna a odohráva sa na viacerých úrovniach - pri rozhodovaní, dizajnovaní aktivít, ako aj na samotných aktivitách. „Živé knihy“ (osoby rozprávajúce svoj príbeh) sú expertmi, nositeľmi svojej skúsenosti a poznania, o ktoré sú ochotní sa podeliť. Živé knihy pôsobia aj ako vzory správania. Pre žiakov a žiačky z marginalizovaných rómskych komunít môžu **ich príbehy pomôcť k tomu, aby vnímali, že sú schopní svoje životy ovplyvniť**, nehanbiť sa za ne. V neposlednom rade Eduma organizuje aj ďalšie aktivity - ako napríklad program Dobrovoľní poradcovia alebo zabezpečovala pre OZ Divé Maky tréning pre Mladých rómskych lídrov, kde majú Rómovia a Rómky pozíciu aktérstva, expertízy a dostáva sa im podpory v podobe tréningu, tútoringu a odborného vedenia. *"(Jedna z našich žiačok), ktorá sa stala aj členkou tímu Edumy, externou a pomáha, napríklad v projekte, kde si adoptovali, ak to môžem tak nazvať, biele manželské páry rómske deti. Ona je sama Rómka a pomáha teda tým rodičom vnímať, že čo to rómske dieťa, akí sú."* (účastník aktivít Eduma). Rómski dobrovoľní poradcovia sú pre rómske deti v nerómskych rodinách pozitívnym vzorom a zdrojom podpory. Pomáhajú pochopiť a rozvíjať identitu rómskych detí. Sami prešli situáciami krízy

¹ "Vychovávať, vzdelávať, viesť mladých ľudí k vnímavosti - 4vé akadémia rozvoja kritického myslenia je program akreditovaný Ministerstvom školstva, vedy, výskumu a športu SR v oblasti špecializovanej činnosti práce s mládežou. Je určená ľuďom, ktorí sa chcú dozvedieť viac o téme inklúzie a sile storytellingu." (4vé akadémia - EDUMA)

identity, boja so stereotypmi či vysporiadania sa s predsudkami, no podarilo sa im získať dobré vzdelanie, či zamestnať sa. Dobrovoľní poradcovia pomáhajú adoptovaným rómskym deťom prostredníctvom priateľstva, ale tiež pomáhajú záujemcom o adopciu odbúrať strach z prijatia rómskeho dieťaťa do rodiny a pochopiť ich potreby. Projekt Dobrovoľní poradcovia má tiež pomôcť úradníkom, sociálnym pracovníkom, psychológom a iným odborníkom lepšie pripraviť potenciálnych žiadateľov na adopciu rómskych detí (Dobrovoľní poradcovia - EDUMA). Intervencie, ktoré emancipujú členov a členky rómskej minority priznávajú im vlastný hlas a aktérstvo, majú potenciál na dosiahnutie sociálnej zmeny, teda nad rámec zmeny na úrovni individuálnych predsudkov (Hargašová et al., 2021).

Záver a odporúčania

Správa na základe postupov kvalitatívnej metodológie popisuje dva vybrané príklady dobrej praxe aktivít, ktorých cieľom je dosiahnuť sociálnu zmenu v prospech rómskej minority na Slovensku.

Jednou je intervencia Mladí rómski lídri od organizácie Divé Maky. Ťažiskom intervencie je predovšetkým zmocňovanie rómskej mládeže k tomu, aby inšpirovali svojich rómskych rovesníkov k vzdelávaniu a obhajovali svoje práva na rôznych úrovniach. Zároveň organizácia Divé maky realizovala viacero podporných aktivít, ktoré prostredníctvom priameho či nepriameho kontaktu znižovali predsudky majority voči rómskej minorite. Druhým príkladom dobrej praxe bola organizácia Eduma a metóda Živé knižnice, ktorej, naopak, primárny dôraz bol na prácu s majoritnou spoločnosťou tak, aby zmierňovala svoje predsudky, zvyšovala svoju citlivosť voči štrukturálnym (a iným) nerovnostiam v spoločnosti a inšpirovala členov a členky majoritnej spoločnosti ku (kolektívnej) akcii v prospech začleňovania rôznych minorít (vrátane Rómov a Rómok). V organizácii Eduma Rómovia a Rómky participujú na celom procese prípravy aj realizácie intervencií v aktívnej úlohe.

Obe organizácie, každá inou mierou, využívajú kombináciu aktivít založených na sprostredkovaní pozitívneho kontaktu majority s minoritou a dosahovaní harmónie, ako aj aktivít povzbudzujúcich k sociálnej zmene. V slovenskom prostredí, kde je protirómsky rasizmus normatívne akceptovaný, je dôležité kombinovať metódy zamerané na akceptáciu Rómov a Rómok členmi väčšinovej spoločnosti, ako aj posilňovať postavenie rómskej menšiny. Aj keď budovanie medziskupinovej harmónie a dôraz na spoločné charakteristiky minority a majority môže viesť k neželanému sedatívnemu efektu² kontaktu (Dixon et al., 2010), nemusí dosiahnutie sociálnej zmeny

² Keďže členovia znevýhodnených a zvýhodnených skupín majú často rôzne zdroje, moc a postavenie, pozitívny kontakt medzi príslušníkmi oboch skupín môže mať rôzne dôsledky pre sociálnu zmenu v závislosti od ich relatívnej pozície v sociálnej hierarchii (pozri Kteily & McClanahan, 2020). Napríklad pozitívny medziskupinový kontakt môže brániť podpore sociálnych zmien medzi členmi znevýhodnených skupín (napr. Çakal et al., 2011; Dixon et al., 2007; Tausch et al., 2015) znížením povedomia o existujúcich nerovnostiach (Saguy et al., 2009) a obmedziť príležitosti na mobilizáciu proti hlboko zakoreneným predsudkom a nerovnostiam (Dixon et al., 2010; Saguy et al., 2009). Sústreďovanie sa na zmierňovanie predsudkov u majority môže odvádzať pozornosť od hlavných príčin a riešení problémov ako je rasová, triedna alebo rodová diskriminácia (Dixon et al., 2013; McKeown & Dixon, 2017).

predstavovať nezlučiteľný cieľ (napr. Hässler et al., 2020) pokiaľ sa intervencie zároveň s navodzovaním medziskupinovej harmónie sústreďujú aj na pomenovanie štrukturálnych nerovností medzi majoritou a minoritou (pozri tiež Vezzali et al., 2017; Tropp et al., 2021). Oba vybrané príklady dobrej praxe aplikovali intervencie, ktoré zvyšovali uvedomenie si štrukturálnych nerovností tak u majoritnej spoločnosti, ako aj u príslušníkov a príslušníčok k rómskej minorite (napr. diskusia o zhoršenom prístupe k vzdelávaniu znevýhodnených skupín Rómov - Divé Maky; identifikácia toho, v čom spočíva zraniteľnosť rôznych minorít - Eduma). Preto by intervencie založené na medziskupinovom kontakte, ktorých cieľom je zlepšiť medziskupinové vzťahy v spoločnosti, mali byť navrhnuté tak, aby neudržiavali štrukturálne nerovnosti (Dovidio et al., 2016; Thiessen & Darweish, 2018).

Obe organizácie svojou činnosťou podporovali zmocňovanie Rómov a Rómkov, pracovali s ich identitou (napr. prípravné školenie Mladých rómskych lídrov, alebo program Dobrovoľní poradcovia), čím zvyšovali potenciál pre kolektívnu akciu v prospech rómskej minority. Intervencie, ktoré mobilizujú znevýhodnené skupiny prostredníctvom ich zmocňovania, majú väčší potenciál pre dosiahnutie spoločenskej zmeny (napr. Hargašová et al., 2021). Zmocňovanie je sociálny proces, ktorý pomáha jednotlivcom a komunitám získať moc a kontrolu pre ovplyvnenie vlastného života či života komunity (napr. Zimmerman, 2000). Posilnenie rómskej identity (na rozdiel od hľadania spoločných znakov oboch skupín) je jedným zo spôsobov, ako predchádzať sedatívnemu efektu kontaktných intervencií (Kende et al., 2020b). Intervencie sa môžu zameriavať aj na zvýraznenie spoločnej skupinovej identity (nadradenej kategórie), ktorá je v kontexte intervencie dôležitá aj pre väčšinových, aj menšinových účastníkov. Je však dôležité, aby intervencie rešpektovali identitu Rómov a zaručili ich kultúrne uznanie.

Obe organizácie sa ďalej vyznačovali snahou o dlhodobé, opakované intervencie, na rozdiel od krátkodobých a jednorazových aktivít, tiež realizovali viacero podporných aktivít. Obe organizácie využívali metódy storytellingu, ktoré dokážu sprostredkovať nielen vcítenie sa do situácie druhých, ale pri správnej kombinácii aktivít (použitie následnej diskusie, zadania, reflexie) aj uvedomenie si sociálnych nerovností a premýšľanie nad krokmi potrebnými k dosiahnutiu spoločenskej zmeny.

V príkladoch dobrej praxe sme identifikovali nasledovné kľúčové prvky, o ktorých sa domnievame, že by sa mali aplikovať pri plánovaní a realizácii intervencií založených na kontakte medzi Rómami a Nerómami tak, aby sa uľahčilo účinné zmiernenie protirómskeho rasizmu a zároveň sa podporila participácia a zmocňovanie rómskej minority.

Odporúčame:

- zapojiť Rómov a Rómky do procesu rozhodovania o intervenciách, navrhovania ich dizajnu a tiež ich implementácie;
- investovať zdroje do zmocňovania Rómov a Rómok, podporovať spoznávanie kultúrnej rozmanitosti a (seba)akceptácie rómskej identity;
- uznať a zviditeľniť existujúcu sociálno-ekonomickú nerovnosť Rómov a Rómok za prítomnosti príslušníkov a príslušníčok minority aj majority (a predchádzať tak sedatívnemu efektu kontaktných intervencií);
- zabezpečiť kontinuitu intervencií v čase, tzn. pokiaľ je to možné vyhnúť sa jednorazovým a krátkodobým aktivitám, či už sa jedná o aktivity zamerané na majoritu alebo do vnútra rómskej komunity;
- pri plánovaní intervencií investovať úsilie do zapojenia čo najväčšieho počtu zástupcov a zástupkýň vybranej cieľovej skupiny (aby sa intervencia nevykonávala len vo vybraných triedach, s vybranými zamestnancami, ale aby boli aktívne zapojené celé kolektívy);
- kombinovať intervencie zamerané na zmiernenie predsudkov voči Rómom a Rómkam u majority spolu so zmocňovaním a podporou aktérstva príslušníkov a príslušníčok minority.

Analýza príkladov dobrej praxe môže byť užitočná pre rôzne zainteresované strany - vládne, mimovládne i korporátne organizácie, ktoré si kladú za cieľ zmiernenie predsudkov voči Rómom (realizovaním intervencií založených na kontakte medzi majoritou a minoritou), či zvyšovanie miery inkluzívnosti rôznych cieľových skupín a prostredí. Táto správa môže byť užitočná aj pre aktérov verejných politík, zástupcov donorských schém, ale aj všetkých ľudí, ktorí pracujú s rómskou a nerómskou populáciou (napríklad vo vzdelávacích a komunitných centrách) s cieľom znížiť mieru diskriminácie a (zároveň) zvýšiť mieru občianskej a politickej participácie príslušníkov majority i minority.

Pre viac informácií, navštívte stránku projektu <https://polrom.eu/engage/>.

Grantové informácie:

Publikácia vznikla za podpory European Union's Rights, Equality and Citizenship (REC) Programme (2014-2020) (Grant. No. 963122 – ENGAGE – REC-AG-2020 / REC-RDIS-DISC-AG-2020). Za obsah publikácie sú zodpovední výlučne partneri projektu. Európska komisia sa zrieka prijať akúkoľvek zodpovednosť za prípadné použitie informácií uvedených v tejto publikácii.

Použitá literatúra

- Becker, J.C., Wright, S.C, Lubensky M.E., & Zhou, S. (2013). Friend or ally: whether cross-group contact undermines collective action depends on what advantaged group members say (or don't say). *Personality and Social Psychology Bulletin*, 39(4), 442-455. doi:10.1177/0146167213477155
- Belán, D., Lesičková, M., Poslon, X.D., Láštiová, B., & Hargašová, L. (2021). Budovanie komunity a pozitívnej identity, a úloha pozitívnych vzorov ako zdroje aktivizmu v programe Mladí rómski lídri. In M. Baránková (Ed.), *Community Psychology in Slovakia 2021: Proceedings from 8th Conference* (pp. 32-52). Bratislava: Institute of Applied Psychology, Comenius University in Bratislava.
- Braun, V. & Clarke, V. (2020). One size fits all? What counts as quality practice in (reflexive) thematic analysis? *Qualitative Research in Psychology*, 18(3), 328-352. <https://doi.org/10.1080/14780887.2020.1769238>
- Burns, M. D., Monteith, M. J., & Parker, L. R. (2017). Training away bias: The differential effects of counterstereotype training and self-regulation on stereotype activation and application. *Journal of Experimental Social Psychology*, 73, 97-110. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2017.06.003>
- Çakal, H., Hewstone, M., Schwär, G. & Heath, A. (2011) An investigation of the social identity model of collective action and the "sedative" effect of intergroup contact among Black and White students in South Africa. *British Journal of Social Psychology*, 50(4), 606-627. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.2011.02075.x>
- Dixon, J., Durrheim, K., Kerr, P., & Thomaes, M. (2013). 'What's So Funny 'Bout Peace, Love and Understanding?' Further Reflections on the Limits of Prejudice Reduction as a Model of Social Change. *Journal of Social and Political Psychology*, 1(1), 239-252. <https://doi.org/10.5964/jspp.v1i1.234>
- Dixon, J., Durrheim, K. & Tredoux, C. (2007) Intergroup contact and attitudes toward the principle and practice of racial equality. *Psychological Science*, 18(10), 867-872. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2007.01993.x>
- Dixon, J., Tropp, L. R., Durrheim, K., & Tredoux, C. (2010). "Let them eat harmony": Prejudice-reduction strategies and attitudes of historically disadvantaged groups. *Current Directions in Psychological Science*, 19(2), 76-80. <https://doi.org/10.1177/0963721410363366>
- Dobrovoľní poradcovia - EDUMA. (n.d.). Otvorené 29. 12: 2021, z: <http://eduma.sk/dobrovolni-poradcovia/>
- Dovidio, J. F., Gaertner, S. L., Ufkes, E. G., Saguy, T., & Pearson, A. R. (2016). Included but invisible? Subtle bias, common identity, and the darker side of "we". *Social Issues and Policy Review*, 10(1), 6-46. <https://doi.org/10.1111/sipr.12017>

- Giroud, A., Visintin, E. P., Green, E. G., & Durrheim, K. (2021). 'I don't feel insulted': Constructions of prejudice and identity performance among Roma in Bulgaria. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 31(4), 396-409. <https://doi.org/10.1002/casp.2524>
- Gonzalez, A. M., Steele, J. R., Chan, E. F., Lim, S. A., & Baron, A. S. (2021). Developmental differences in the malleability of implicit racial bias following exposure to counterstereotypical exemplars. *Developmental Psychology*, 57(1), 102-113. <http://dx.doi.org/10.1037/dev0001128>
- Hargašová, L., Lášticová, B., Poslon, X. D., & Belán, D. (2021). Analýza intervencií na zmierňovanie predsudkov voči Rómom na Slovensku z pohľadu sociálno-psychologického poznania. *Slovenský národopis*, 69(1), 116-136. <https://doi.org/10.2478/se-2021-0007>
- Hargašová, L., Poslon, X. D., & Lášticová, B. (2019). Antidiskriminačné intervencie na Slovensku: zmierňovanie alebo posilňovanie predsudkov? In J. Halamová & M. Baránková (Eds.), *Community Psychology in Slovakia 2019: Proceedings from 6th Conference* (pp. 28-38). Bratislava: Comenius University in Bratislava. Dostupné na internete: https://fses.uniba.sk/fileadmin/fsev/uap/dokumenty/workshop/19_20/Zbornik_Komunitna_psychologia_2019.pdf
- Hlavná stránka - Divé maky, o.z. (n.d.). Otvorené 20. 10. 2021, z: <https://divemaky.sk>
- Home - EDUMA. (n.d.). Otvorené 29. 12. 2021, z: <http://eduma.sk>
- Hässler, T., Ullrich, J., Bernardino, M., Shnabel, N., Lantos, N. A., Kende, A., ... & Dittmann, R. K. (2020). A large-scale test of the link between intergroup contact and support for social change. *Nature Human Behaviour*, 4, 380-386. doi:10.1038/s41562-019-0815-z
- Kende, A., Hadarics, M., Bigazzi, S., Boza, M., Kunst, J. R., Lantos, N. A., Lášticová, B., Minescu, A., Pivetti, M., Urbiola, A. (2020a). The last acceptable prejudice in Europe? Anti-Gypsyism as the obstacle to Roma inclusion, *Group Processes & Intergroup Relations*, 1-23. <https://doi.org/10.1177/1368430220907701>.
- Kende, A., Lášticová, B., Minescu, A., Lantos, N. A., O'Connor, A. (2020b). Evidence-Based Methods to Effectively Combat Anti-gypsyism in the Changing Political Climate of Europe. Bratislava: Institute for Research in Social Communication, Slovak Academy of Sciences & Budapest: Eötvös Loránd University.
- Kteily, N.S. & McClanahan, K.J. (2020) Incorporating insights about intergroup power and dominance to help increase harmony and equality between groups in conflict. *Current Opinion in Psychology*, 33, 80-85. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2019.06.030>
- Lovecká, L. (prekl.), Lášticová, B. (prekl.), Hargašová, L. (prekl.), Belán, D. (prekl.). Identifikácia metód založených na dôkazoch, ktoré umožnia efektívne bojovať proti diskriminácii Rómov v meniacej sa politickej klíme v Európe. Bratislava : Ústav výskumu sociálnej komunikácie SAV, 2021. 57 s. ISBN 978-80-973370-6-3

- McKeown, S., & Dixon, J. (2017). The "contact hypothesis": Critical reflections and future directions. *Social and Personality Psychology Compass*, 11(1). <https://doi.org/10.1111/spc3.12295>
- McNamara, N., Stevenson, C., & Muldoon, O. T. (2013). Community identity as resource and context: A mixed method investigation of coping and collective action in a disadvantaged community. *European Journal of Social Psychology*, 43(5), 393-403. <https://doi.org/10.1002/ejsp.1953>
- Mladí rómski lídri - Divé maky, o.z. (n.d.) Otvorené 20. 10. 2021, z: divemaky.sk/domovska-stranka/rozvoj-mentoringu
- Naša história - EDUMA. (n.d.), Otvorené 29. 12. 2021, z: <http://eduma.sk/nasa-historia/>
- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 751-783. doi:10.1037/0022-3514.90.5.751
- Pettigrew, T.F., Tropp, L.R., Wagner, U., & Christ, O. (2011). Recent advances in intergroup contact theory. *International Journal of Intercultural Relations*, 35(3), 271-280. doi: 10.1016/j.ijintrel.2011.03.001
- Saguy, T., Tausch, N., Dovidio, J.F. & Pratto, F. (2009) The irony of harmony: Intergroup contact can produce false expectations for equality. *Psychological Science*, 20(1), 114-121. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02261.x>
- Tausch, N., Saguy, T. & Bryson, J. (2015) How does intergroup contact affect social change? Its impact on collective action and individual mobility intentions among members of a disadvantaged group. *Journal of Social Issues*, 71(3), 536-553. <https://doi.org/10.1111/josi.12127>
- Thiessen, C., & Darweish, M. (2018). Conflict resolution and asymmetric conflict: The contradictions of planned contact interventions in Israel and Palestine. *International Journal of Intercultural Relations*, 66, 73-84. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2018.06.006>
- Tropp, L.R., Uluğ, Ö.M., & Uysal, M.S. (2021). How intergroup contact and communication about group differences predict collective action intentions among advantaged groups. *International Journal of Intercultural Relations*, 80, 7-16. doi:10.1016/j.ijintrel.2020.10.01
- van Zomeren, M., Postmes, T., & Spears, R. (2008). Toward an integrative social identity model of collective action: A quantitative research synthesis of three socio-psychological perspectives. *Psychological Bulletin*, 134(4), 504-535. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.134.4.504>
- Vezzali, L., Andrighetto, L., Capozza, D., Di Bernardo, G.A., Saguy, S. (2017). Discussing differences between groups: The content of intergroup encounters and motivation for social change among members of advantaged groups. *Journal of Theoretical Social Psychology*, 1, 52-59. <https://doi.org/10.1002/jts5.12>

Wright, S. C., & Lubensky, M. E. (2009). The Struggle for Social Equality: Collective Action versus Prejudice Reduction. In S. Demoulin, J.P. Leyens, & J. F. Dovidio (Eds.), *Intergroup misunderstandings: Impact of divergent social realities* (pp. 291-310). New York: Psychology Press.

Záverečná správa. (2016). Otvorené 30. 10. 2021, z: <https://divemaky.sk/verejne-zbierky-a-vyročne-spravy>

Zimmerman, A. (2000). Empowerment theory: Psychological, organizational, and community levels of analysis. In J. Rappaport & E. Seidman (Eds.), *Handbook of community psychology* (pp. 43-63). Kluwer Academic Publishers. https://doi.org/10.1007/978-1-4615-4193-6_2

4vé akadémia - EDUMA. (n.d.). Otvorené 30. 10. 2021, z: <http://eduma.sk/4ve-akademia/>